

Щербина С.І.

Черкаський державний бізнес-коледж

Красюк В.Л.

Черкаський державний бізнес-коледж

МЕЦЕНАТСТВО УКРАЇНСЬКИХ ПІДПРИЄМЦІВ НАДДНІПРЯНЩИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ (НА ПРИКЛАДІ РОДИНИ ТЕРЕЩЕНКІВ)

Бурхливий розвиток цукрової галузі наприкінці ХІХ століття втягнув землеробство в товарно-грошові відносини, а великі прибутки від продажу цукру і спирту за кордон давали змогу формувати нову українську буржуазію, що розвивала як капіталістичні відносини, так і культурно-освітню сферу: у цей же період відбувається розвиток меценатства та прагнення до суспільної користі представників промислової буржуазії. Особливу увагу автори приділяють традиціям доброчинності, які завжди були представлені в суспільному житті України, акцентуючи на найкращих традиціях благодійності, які сягають корінням часів Київської Русі та Гетьманщини, та детально розглядають найбільший його розвиток наприкінці ХІХ століття. Дослідження традицій благодійництва в Україні ХІХ століття пов'язане з активізацією меценатства, формуванням патріотичних настроїв, які охопили українське суспільство в епоху романтизму. На становлення благодійності в Україні впливали культурні та історичні традиції української нації. Особливо активно українські меценати заявили про себе в ХІХ – на початку ХХ століття. Наведено дані про найвідоміших меценатів в Україні: сім'ї підприємців-цукроробів – Симеренків, Терещенків, Харитоненків. У статті розглянуто традиції українського благодійництва; досліджено взаємозв'язки українського меценатства і російської царської ідеології, обґрунтовано вплив родини Терещенків на формування зовнішньої торгівлі Російської імперії в ХІХ столітті. Стаття присвячена родині Терещенків, оскільки вони були не лише найбагатшими виробниками цукру в Україні, а й дуже щедрими меценатами. У статті розкрито основні віхи біографії представників родини Терещенків, розвитку їхньої «цукрової імперії» та участь родини у формуванні духовної та соціальної спадщини нації через благодійництво. Наведено обґрунтовану інформацію про рівень розвитку меценатства та благодійності в Україні, що не має аналогів у світовій новітній історії, а також наголошено, що масштабні соціальні акції залишились у ХІХ столітті. Також автори порушують питання про стимулювання українською владою благодійності на сучасному етапі.

Ключові слова: соціальний менеджмент, торговельно-промислова буржуазія, соціально-економічний розвиток, благодійність, меценатство, благочинність.

Постановка проблеми. Традиція благодійництва завжди була присутня в суспільному житті України. Кращі традиції доброчинності сягають своїм корінням часів Київської Русі та гетьманської держави. Істотні зміни в соціально-економічному житті в другій половині ХІХ століття викликали піднесення благодійності, яка характеризувалась розмаїттям соціальних форм і напрямів застосування. Останніми роками українські науковці та практики дедалі більше уваги приділяють дослідженню основних аспектів становлення та розвитку соціального менеджменту, актуальними є роботи філософів та істориків, що висвітлювали різні форми благодійництва в культурній,

освітній та соціальній сферах, що є основою для формування сучасних підходів до меценатської та благодійницької діяльності, а також дослідження діяльності українських родин-меценатів, які залишили вагомий слід в історії України.

Кінець ХІХ – початок ХХ століття характеризується розквітом філантропічної діяльності в Україні, зміцнюється роль освіти, науки, культури в духовній розбудові суспільства, що робить актуальним дослідження меценатської діяльності династії Терещенків як представників нової української буржуазії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню українського меценатства присвячено

низку наукових праць вітчизняних дослідників: О. Кудласевич [1] досліджував взаємозв'язки українського меценатства і російської царської ідеології, М. Слабошпицький [2] розглядав традиції українського благодійництва, О. Бутова, Б. Панасюк В. Хіцяк [3] – життя та діяльність родини Терещенків, О. Ткаченко [4] – вплив родини Терещенків на формування зовнішньої торгівлі Російської імперії в XIX столітті тощо.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження традицій благодійництва в Україні кінця XIX – початку XX століття, що пов'язано з активізацією меценатства, формуванням патріотичних настроїв, які охопили українське суспільство в епоху романтизму.

Виклад основного матеріалу дослідження. Меценатство та благодійність поширились і в західній, і в східній суспільній традиції ще з епохи Просвітництва. У часи, коли держава не підтримувала найбільш необхідні прошарки суспільства, цю функцію взяли на себе багаті люди, а часом цілі династії промисловців та підприємців. Благодійництво, що розвивалось активно в Російській імперії в XIX – на початку XX століття, істотно відрізнялось від західноєвропейського. Українське і російське меценатство розвивалось в умовах абсолютизму та не мало, як в Європі, законодавчого забезпечення, а базувалось лише на морально-етичних засадах. Взаємозв'язки українського меценатства і російської царської ідеології, особливості діяльності у сфері соціального менеджменту розглядає сучасний український вчений-економіст О. Кудласевич [1]. Серед спеціальних досліджень цієї проблеми виділимо монографію М. Слабошпицького «Українські меценати» [2], де представлено кращі традиції благодійності, доведено, що меценатством займалися різні за професійними заняттями люди, але усі вони піклувалися про велич та процвітання України. У роботі окреме місце щодо добродійної діяльності в Україні відведено родинам підприємців – цукро заводчиків Смиренків, Терещенків, Харитоненків. Цікаві факти з життя родини Терещенків можна знайти в статтях О. Бутової, Б. Панасюка, В. Хіцяка [3]. У своїх дослідженнях О. Ткаченко прослідковує роль Терещенків у формуванні зовнішньої торгівлі Російської імперії в XIX столітті [4], наводить статистичні дані з фондів родини Терещенків, що дають змогу дійти висновків про розвиток цукровиробництва в Україні.

В українську історію XIX – початку XX століття з благодійністю увійшли родини Смиренків, Харитоненків, Ханенків. Серед них особливо

виділявся рід Терещенків, адже вони були не тільки найбагатшими цукро заводчиками України, а й щедрими філантропами.

Коріння роду Терещенків – із села Лікоть, що біля Глухова, останньої гетьманської столиці України. Засновник роду Артемій займався торгівлею та хліборобством. Розбагатівши, Артемій виділив кошти на відновлення Трьох-Анастасіївського храму, де відновилась церковна служба, а благодійника обрали старостою. На знак поваги до Артемія Яковича жителі Глухова обрали його старшим бургомістром (1842–1845 роки). Три сини Артемія чумакували: до Криму везли мажі із хлібом, а звідти – сіль та сушену рибу. Під час Кримської війни він організовував поставки до російської армії хліба, фуражу, худоби. Перший завод із виробництва цукру А. Терещенко збудував у с. Воронеж Глухівського повіту в 1854 році. На час селянської реформи 1861 року Артемій мав у приватній власності кілька лісопилот та млинів, активно здавав в оренду землю. А коли почалася «цукрова лихоманка», він зацікавився цукром. Збудовані в Курській, Волинській, Чернігівській та інших губерніях цукрові заводи, винокурні і суконні фабрики приносили надприбутки. Так, лише на одному Черкаському цукро-рафінадному заводі за один сезон перероблялось 393 442 ц буряків і вироблялось 252 800 пудів (4 791 920 кг) цукру. Загальна вартість виробленого продукту становила 923 600 крб [2, с. 98].

Документи із сімейного фонду Терещенків, що зберігаються в українських архівах, дають змогу оцінити забезпеченість їхніх підприємств робочою силою, рівень кваліфікації працюючих, умови нагляду. На цукрові заводи інженерів та робітників брали на випробувальний термін. Ті, хто його проходив, укладали з роботодавцем контракт на 3, 5, 7 років. На цукрових заводах головними посадовими особами були директор та механік (був помічником директора). Для збереження продукції в осінньо-зимовий час запровадили посадку буряководу. Товариство цукропромислових і рафінадних заводів братів Терещенків об'єднувало 4 заводи. Керівний склад Товариства – 7 осіб адміністрації, 82 особи – управителі, економи, техніки. Щорічно вони отримували до 200 тис. крб. Були і професійні робітники – 160 осіб, чорнороби – 2000 осіб. Їм щомісячно виплачувалось 150 тис. крб. У середньому робітникові-чоловікові платили від 5 до 12 крб, жінці – від 4 до 6 крб [2, с. 95]. Робочу силу на цукрові заводи наймали з навколишніх сіл, але оскільки цього не вистачало, наймали прийдешніх працівників. Так, на

Андрусівському заводу у Волинській губернії працювали 200 робітників із Чернігівської губернії, 300 – з Орловської, 200 – з Курської. Велику роль в організації та наймі робочої сили, особливо, коли йшло будівництво цукрового заводу, відігравали «рядчики» [4, с. 97]. Вони формували бригади робітників, видавали їм завдаток, а потім розподіляли по відділках. В архівних фондах сім'ї Терещенків є документ, датований лютим 1870 року, за яким хуторський рядчик Я. Ковалев забезпечив Червонський та Коровинецький цукрові заводи 40 робітниками-каменярами для будівельних робіт [1, с. 34].

Посилаючись на архівні документи з фонду Терещенків, можна зрозуміти умови праці на цукрових заводах. Із кожним працівником укладався договір, де зазначались тривалість робочого дня, термін найму, розмір задатку і т.д. Цукрова промисловість у XIX столітті стала двигуном, що рухав не тільки харчову промисловість, а й сільськогосподарську.

За ринковими цінами 1889 року одна десятина, засіяна пшеницею, давала чистого прибутку біля 13 крб, а цукрового буряка – 78 крб [5, с. 76].

Заводи з виробництва цукру, що належали Терещенкам, забезпечували себе сировиною, на $\frac{3}{4}$ вирощеною в їхніх маєтках. У цих землегосподарствах агрономи проводили роботу з покращення якості цукрового буряка. Патока була головною сировиною для винокурень [6, с. 52]. На Тітківському винокурному заводі Миколи Терещенка в рік на спирт перероблялося до 300 тис. пудів чорної патоки. На цукрових і винокурних заводах України в XIX – на початку XX століття працювали від 50 до 70 тисяч робітників. Розвиток галузі сприяв розвитку торгівлі, підвищенню життєвого рівня, особливо малоземельних та безземельних селян.

У 1870 році Артемій вирішив відійти від справ і передав всі управлінські повноваження родинним капіталом своїм синам. Ті вирішили не розпошувати родинні статки і створили Товариство цукрових і рафінадних заводів братів Терещенків. Дуже швидко це промислово-виробниче об'єднання перетворилось на найпотужніше в Російській імперії (цукрозаводи були розташовані у 7 з 9 губерній Наддніпрянщини). Щороку багатство родини Терещенків збільшувалося.

Продукцію цукрових заводів Терещенків відзначено великою кількістю нагород: у 1870 році золотою медаллю на виставці в Санкт-Петербурзі було відзначено цукровий рафінад Михайлівського цукрового заводу, у 1878 році якість цукро-

вої продукції заводів Терещенків відзначено золотою медаллю на світовій сільськогосподарській виставці в Парижі.

У березні 1870 року за особливі заслуги та активну благодійну діяльність Артемій та його сини були зараховані до дворянства в Росії. На родовому гербі був напис: «Прагнення до суспільної користі» [7, с. 51].

Два старших сина Артемія були гарними підприємцями, але, на думку більшості дослідників, Микола перевищував комерційні таланти свого батька. Майбутній цукрозаводчик народився у 1819 році і, оскільки батько не міг тоді виділяти великих коштів на ґрунтовну освіту, навчався в повітовому училищі в Глухові, як і діти усіх міщан. Микола починав із торгівлі хлібом.

До початку XX століття на рахунках братів Терещенків накопичились мільйони карбованців, вони мали більше 200 тис. десятин землі та 11 цукрозаводів і вважались найбагатшими підприємцями у світі.

Микола Терещенко деякий час жив у Москві, а тоді переїхав до Києва, де долучився до роботи в міській думі. У Києві він поселився на Бібіківському бульварі. У цьому будинку знаходились і головне управління цукровими комбінатами, і галерея з світовими та російськими шедеврами живопису. Неймовірно для XIX століття суму в півтора мільйона карбованців родина Терещенків вклала в розбудову рідного міста Глухова.

Гострі проблеми в галузі охорони здоров'я та просвітництва із середини XIX століття стають головними для приватних осіб, що меценатствували.

У Києві Микола відкрив безплатну лікарню для робітників. Нині ці корпуси діють як лікарня ОХМАТДИТ, тут встановлений і пам'ятник засновнику. Він активно підтримував діяльність російського осередку Червоного Хреста.

Разом з іншими підприємцями брати Терещенки фінансували прокладання в Києві каналізації. За підтримку благоустрою міста та розвиток медицини брати стали почесними громадянами Києва, а вулиця, де проживали брати Терещенки, була названа на їх честь. За кошти Терещенків у Києві відкрито дві гімназії, вони також фінансували будівництво корпусів Київського політехнічного інституту (першого в Російській імперії вищого інженерно-технічного навчального закладу).

Завдяки активній участі М.А. Терещенка в Києві було відкрито кілька комерційних шкіл, а в 1899 році – першу в імперії жіночу торговельну школу, куди приводили на навчання дівчаток з 11 років незалежно від їхніх статків. Будинок

Київського театру оперети збудований Терещенком та іншими філантропами для Троїцького народного будинку. Там були створені бібліотека, читальний зал, проходили театральні вистави. У 1917 році тут відкрито перший в Україні стаціонарний театр М. Садовського [3, с. 38].

У 1904 році за активної підтримки братів Терещенків у Києві відкрито перший Публічний художньо-промисловий музей. Основу його колекції становили подаровані Миколою Артемієвичем портрети українських гетьманів. Його син Олександр презентував музею слов'янські старожитності, а Богдан і Варвара Хоменки – цінну археологічну колекцію [5, с. 109]. Микола побудував будинок Маріїнського дитячого приюту, опікувався дітьми-інвалідами, разом із братом Федором відкрив колонію для неповнолітніх та нічліжки. На пожертви братів у Києві збудовано багато храмів: Миколаївський собор, Веденська та Йорданська церкви на Подолі, Покровська церква на Солом'янці. За своє довге життя Микола Терещенко витратив на благодійність 5 млн крб і був нагороджений за меценатство вищими орденами Російської імперії.

Іван Миколайович Терещенко серед друзів відомий як «київський Третяков». У його колекціях – і Репін, і Айвазовський, і Куїнджі. Якби не І.М. Терещенко, не мав би власної художньої школи живописець М. Мурашко. Для цієї школи Іван збудував триповерховий будинок з унікальним зібранням художніх полотен. Школа стала доступною для всіх, свого часу уроки майстерності тут брав К. Малевич.

За кошти родини Терещенків споруджено пам'ятники відомим українцям: І. Котляревському, Б. Хмельницькому, М. Гоголю. Родина Терещенка – перші збирачі в Україні картин Шевченка. Нині в Києві функціонують чотири державні музеї: музей Т.Г. Шевченка, музей українського живопису, російського мистецтва, західного та східного мистецтва – будівлі спадок меценатів Терещенків. Дослідник Б. Панасюк наводить докази того, що прототипами позитивних героїв М.В. Гоголя у другому томі «Мертвих душ» стали відомі українські цукрозаводчики Симиренко і Терещенко [8].

Після смерті братів Терещенків (Миколи, Федора, Семена) спадкоємцем родинного бізнесу став онук Миколи, 16-річний Михайло. Він знав 13 мов, був вправним альпіністом та талановитим музикантом. Унаслідок Першої світової війни та людневої революції, а потім більшовицького перевороту більшість Терещенків опинилась за кордоном. Михайло був запрошений міністром

фінансів до Тимчасового уряду Росії у 1917 році. Після повалення Тимчасового уряду емігрував до Європи, де і проявився його фінансовий геній: він працював управителем банку в Лондоні, який належав Ротшильдам, а під час липневої кризи 30-х років XX століття врятував від банкрутства один з найбільших тогочасних європейських банків «Кредит-Анштальт» [5, с. 40]. На батьківщину Михайло більше ніколи не повертався, а його нащадки донині мешкають у Франції.

Традиції меценатів XIX століття в сучасній Україні продовжує Ліга українських меценатів, що поєднує успішних та небайдужих людей, що постійно беруть на себе тягар дієвої соціальної допомоги. За підтримки держави їхні зусилля приведуть не тільки до покращення життя окремих категорій громадян, а й до розквіту усієї країни. Ліга українських меценатів 1994 року створення, фундатором якої був громадський діяч Петро Яцик, щороку розглядає подання громадських організацій щодо пошукачів премії ім. Є. Чикаленка, що присуджується за особливий внесок у справу національного відродження й надається меценатам – не членам Ліги, які щедрими жертвами сприяли утвердженню доброчинності в Україні, цілеспрямовано підтримуючи важливі наукові дослідження, культурне будівництво тощо [9], – єдиної негрошової відзнаки з низки винагород Ліги. Нагорода символічна, та не менш значима. Крім диплома і невеличкої позолоченої медалі, лауреат отримує копію ікони Вишгородської Богородиці, що була берегинею землі Києворуської.

«Президент України, депутати, посадові і службові особи органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також члени їхніх сімей, можуть займатися меценатською діяльністю тільки в межах отриманих та задекларованих доходів» – на жаль, це лише проєкт закону «Про меценатську діяльність в Україні» [10].

Наша держава усунулась від цієї сфери підтримки соціально-культурного розвитку. Тому сучасні благодійники виходять із міри свого розуміння благочинності, але усім зрозуміло, що без їхньої підтримки не буде процвітання і поступу України. Українська влада мала нині допомогти вибудувати модель сучасного меценатства, яка не суперечить природі національної культури.

Висновки. На становлення благодійності в Україні впливали культурні та історичні традиції української нації. Особливо активно українські меценати заявили про себе в XIX – на початку

XX століття. Значна роль у формуванні суспільного, духовного життя нації належить родині Терещенків, цукрозаводчиків, які стали найвідомішими меценатами свого часу та прикладом для наслідування. Рівень розвитку меценатства та благодійності в Україні не має аналогів у світовій новітній історії, але ті масштабні соціальні

акції залишились у XIX столітті. Нині завдання української влади – стимулювати благодійність.

Подальші дослідження розвитку вітчизняного меценатства плануємо здійснювати через системний аналіз вітчизняних традицій меценатства і благодійності та дослідженні сучасної благодійної інфраструктури.

Список літератури:

1. Кудласевич О.М. З історії становлення моделі спеціальної відповідальності підприємства в Україні з кінця XIX – на початку XX століття. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2011. № 5. С. 31–36.
2. Слабошпицький М.Ф. Українські меценати: Нариси з історії української культури. 2-ге вид., доповн. Київ : М.П. Коць; Ярославів Вал, 2006. 416 с.
3. Хіцяк В. Моральний менеджмент родини Терещенків. *Золотий ресурс*. 2008. № 2. С. 32–35.
4. Ткаченко О. Сімейний фонд Терещенків як джерело для дослідження підприємницької діяльності родини. *Україна соборна*. 2006. № 4. С. 97–101.
5. Бутанова Е. Семья Терещенко: жизнь дана на добрые дела. *Личности*. 2014. № 3. С. 98–121.
6. Толстоухов А.В., Губерський Л.В. Зарубіжне шевченкознавство: з матеріалів УВАН: Ч. 2. Київ : Фонд сприяння розвитку мистецтв. 2010. 352 с.
7. Пилипенко О. Видатні українські підприємці XIX – початок XX століття. *Київська старовина*. 2009. № 3. С. 50–62.
8. Панасюк Б. Українські цукрозаводчики у творчості М.В. Гоголя. URL: <https://ir.kneu.edu.ua/handle/2010/3705?show=full> (дата звернення 18.09.2020).
9. Ліга українських меценатів. Енциклопедія історії України. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Liga_ukrainskykh_metsenativ (дата звернення 25.08.2020).
10. Проект Закону України «Про меценатство». URL: http://mincult.kmu.gov.ua/mincult_old/uk/publish/article/88197 (дата звернення 25.09.2020).

Shcherbyna S.I., Krasnyuk V.L. ESTABLISHMENT OF THE FIELD OF SOCIAL RESPONSIBILITY IN THE SECOND HALF OF THE XIX – EARLY XX CENTURY (ON THE EXAMPLE OF THE TERESHCHENKO FAMILY)

The rapid development of the sugar industry at the end of the nineteenth century drew agriculture into commodity-money relations, and large profits from the sale of sugar and alcohol abroad made it possible to form a new Ukrainian bourgeoisie that developed both capitalist relations and cultural and educational spheres. There is a development of patronage and the desire for public benefit of the industrial bourgeoisie of that time. The authors pay special attention to the traditions of charity, which have always been represented in the public life of Ukraine, emphasizing the best traditions of charity, which go back to the times of Kievan Rus and the Hetmanate and examine in more detail its greatest development in the late nineteenth century. The study of philanthropy traditions in Ukraine in the XIX century is associated with the intensification of patronage, the formation of patriotic sentiments that embraced Ukrainian society in the Romantic era. The formation of charity in Ukraine was influenced by factors of cultural and historical traditions of the Ukrainian nation. Ukrainian patrons were especially active in the 19th and early 20th centuries. Data on the most famous patrons in Ukraine are given: families of sugar entrepreneurs – Symerenko, Tereshchenko, Kharitonenko. The article considers the traditions of Ukrainian philanthropy; the relationship between Ukrainian patronage and Russian tsarist ideology is studied; the influence of the Tereshchenko family on the formation of foreign trade of the Russian Empire in the XIX century is substantiated. The article is dedicated to the Tereshchenko family, as they were not only the richest sugar producers in Ukraine, but also very generous patrons. The article reveals the main milestones of the biography of the Tereshchenko family, the formation of their “sugar empire” and the family’s participation in the formation of the spiritual and social heritage of the nation through charity. It provides substantiated information on the level of development of patronage and charity in Ukraine, which have no analogues in modern world history, and also emphasizes that large-scale social actions remained in the nineteenth century. The authors also raise the issue before the Ukrainian authorities about stimulating charity at the present stage.

Key words: social management, commercial and industrial bourgeoisie, socio-economic development, charity, philanthropy.